УДК 808.3 - 541.42

# ПРЕФІКСАЛЬНО-НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стовбур Л.М.

Визначення нульового суфікса як самостійного й рівноправного в словотвірному плані афікса [І. І. Ковалик, К. Г. Городенська, М. Т. Чемерисов, П. І. Білоусенко, С. П. Самійленко, О. С. Шевчук, З. С. Сікорська, І.О. Іншакова, К.А. Качайло та ін.], закономірно вимагає визнання матеріально не виражених компонентів деривaційних засобів, що входять до складу складних переривчастих морфем – конфіксів. Про форманти такого типу є лише деякі згадки в окремих дослідженнях деривaційних систем східнослов'янських мов [Русская грамматика. Т.І. 238-239].

Однак, в українській мові є немало дериватів, утворених за допомогою конфіксів з матеріально невираженим другим компонентом.

Залежно від препозитивної частини конфікса, у структурному плані серед похідних виокремлюються такі похідні:

1. Деривати з афіксом *по – ... – Ø*.

Серед утворень з цим конфіксом переважають похідні віддієслівного походження, розгалужені в семантичному плані. Наприклад :

- найменування осіб за родом занять, характерною ознакою, поведінкою: *повар* (СУМ, VI, 635) (*варити*); *поволока* (Чаб.,III,140) "повія" (*волочитися*);

- назви одномоментних дій, процесів, а також способів виконання дії: *подих* (СУМ, VI, 744) (*дихати*); *постріл* (СУМ, VII, 381) (*стрілять*); *поступ* (383) "хода, манера ходити" (*ступати*); *похід* (449) (*ходити*); *почерк* (467) "індивідуальна манера письма, спосіб накреслення літер" (*черкати*); *поштовх* (489) "різкий короткий удар" (*штовхати*); *пошуг* (490) "стрімкий політ" (*шугати*); *пошум* (491) "неголосний шум" (*шуміти*); *покуп* (Саб., 288) "купівля" (*купити*);

- назви емоцій, волевиявлень, почуттів: *погорда* (СУМ, VI, 719) (*гордитися*); *похіть* (СУМ, VII, 450) (*хотіти*);

- інші найменування: *повід* (СУМ, VI, 666) "прикріплений до вудил ремінь, за допомогою якого правлять конем" (*водити*); *повіз* (Гр., III, 221) "екіпаж" (*возити*); *погреб* (235) (*гребти*).

Меншу за кількістю групу складають відсубстантивні похідні: *повідь* (СУМ, VI, 671) (*вода*); *подуха* (762) "задуха" (від *дух* або *духота*); *покуть* (СУМ, VII, 57) "в українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього" (*кут*).

До цієї ж групи належить і множинний іменник *поручі* (СУМ, VII, 296) "у стародавній Русі – частина броні, що захищала руки від кисті до ліктя" (*рука*).

2. Похідні з конфіксом *за – ... – Ø*.

Ряд похідних з цим формантом мотивуються дієсловами:

- назви дій, процесів, які зафіксовані в часі: *забіг* (СУМ, III, 22) (*бігти*); *заплив* (262) (*пливти*). Сюди також належить іменник *заколот* (Саб., 46) "бунт, постання" (*колотити (-ся)*);

- найменування результату дії, названої мотивуючим словом: *замел* (Гр., II, 87) "змелений зерновий хліб, борошно" (*молоти*); *засклеп* (Саб., 352) "дах будівлі" (*склепати*); *задій* (Б.-Н., 143) "весь збір із дійної худоби" (*доїти*);

- інші найменування: *заволока* (СУМ, III, 59) "зайда, заброда" (очевидно, від *волочитись*); *заступ* (336) "лопата" (*ступати*); *закилъ* (А.-Ч., 1892, 417) "неправильний розкіл дерева" (певно, від *колоти (-ся)*).

Окрему групу становлять відсубстантиви, словотвірну базу яких у діахронії складають сполучення іменника з прийменником. У ході історичного розвитку відбулася лексикалізація цих сполучень, а потім зміна мотиваційної співвіднесеності й перерозподіл на морфемному рівні.

На синхронічному зрізі виділяється конфікс типу *за – ... – Ø* як нерозкладна словотворча морфема. Відіменникові похідні з конфіксом *за – ... – Ø* здебільшого утворюють такі лексико – словотворні типи іменників:

- найменування місця, яке розташоване за чимось, що називає мотивуюче слово: *заватра* (СУМ, ІІІ, 38) “курінь для пастухів на полонинах” (*за ватрою (вогнищем)*); *закут* (176) “віддалений або малопомітний куток у приміщенні” (*кут*); *закута* (Б.-Н., 145) “дверцята в собачій будці, у хліві і т.ін.” (*кут*);

- назви деталей одягу: *запіл* (СУМ, ІІІ, 260) “пола одягу, загорнута так, що в неї можна щось набрати” (*пола*);

- найменування осіб за їх характерною ознакою або соціальним статусом: *зателепа* (А.-Ч., 439) “незграбна людина” (*телепень*); *закуп* (СУМ, ІІІ, 173) “у стародавній Русі – бідний селянин, який одержав позичку від землевласника і став залежним від нього” (певно, від продатися за *купу (копу)* грошей);

- назви інших понять: *замолот* (СУМ, ІІІ, 219) “плата за молотіння” (*за молотьбу*); *завора* (Саб., 119) “поперечка, закладина” (пор. *ворина* “дерев‘яний брус”); *зашпари* (А.-Ч., 445) “неприємне відчуття в пальцях, коли після морозу відчувається в них внутрішній жар” (*за шпори (нігті)*).

3. Деривати з конфіксом *без – ... – Ø* відсубстантивного походження. Вони діляться на такі лексико-словотвірні типи:

- назви понять, які не підлягають виміру, обліку тощо: *безлік* (СУМ, І, 133) “дуже велика, незліченна кількість кого, -чого-небудь” (*без ліку*).

Іменники цієї групи часто вживаються у поетичних творах як емоційно-експресивний засіб.

Наприклад: ... у вирві шалу, світ-завірюсі чорніє *безум* хитай-води.; ... цей *безгук*, цей *безмір*, ця кружна п‘янка широчінь... (з творів В. Стуса);

- назви осіб за внутрішніми або зовнішніми ознаками: *безувір* (Гр., І, 46) “невірний, бусурман” (*без (у)вірування*); *безус* (47) “чоловік, у якого немає вусів” (*без усів*); *безух* (47) “людина, що не має вуха чи вух” (*без уха*); *безрук* (Чаб., І, 75) “безрукий чоловік” (*без руки*).

4. Деривати з конфіксом *не – ... – Ø*

Першу частину цього конфікса формує частка *не*, що в результаті зрощення трансформувалась у префікс *не-* або його модифікацію *недо-*.

Якщо префікс *не-* містить у собі повне і категоричне заперечення, то префікс *недо-* вносить у похідне слово значення часткової неповноти вияву якості, предметності або стану.

Серед обстеженого матеріалу переважають похідні віддієслівного походження, які можна об‘єднати в такі лексико-словотвірні групи:

- назви істот, що мають певну ознаку, яка вирізняє їх з-поміж їм подібних: *небій* (СУМ, V, 248) “безстрашна людина” (*не боятися*); *недвига* (283) “діал. нерухома істота” (*не двигатись*); *нелинь* (331) “дуб, з якого не опадає листя” (*не линяти*); *нетель* (394) “тільна телиця” (*не телитись*); *невара* (Гр., ІІ, 537) “погана господиня, яка не вміє варити їсти” (*не варити*); *немола* (551) “той, хто не молиться” (*не молитися*); *нестула* (559) “невміла людина, нездатна до найпростішої справи” (*не стулити*); *нетопа* (560) “жінка, яка не топить печі” (*не топити*); *нероб* (Саб., 15) “ледацюга” (*не робити*); *непослух* (213) (*не послухати*);

- назви фізичного або психічного стану особи, а також риси характеру: *немога* (СУМ, V, 537) “стан остаточної втоми, повного безсилля” (*не могти*); *нехіть* (401) (*не хотіти*); *невада* (Гр., ІІ, 537) “безвредність, нешкідливість” (*не вадити “не шкодити”*); *непритика* (556) “безпритульний” (певно, від *не приткнутися*); *нестям* (559) (*не стямитися*);

- інші найменування: *неврод* (Гр., ІІ, 541) “неврожай” (*не вродити*); *незмір* (548) “ворожнеча” (*не змирити (-ся)*); *нетеч* (560) “стояча вода, болото” (*не текти*);

- назви неповноти виміру якості: *недосол* (Чаб., ІІ, 362) ”недостача в чомусь солі” (*не досолити*); *недоступ* (362) “віл або кінь, який не покриває задньою ногою сліду попередньої” (*не доступати*).

Незначна кількість похідних є відіменникового походження: *недосвіт* (СУМ, V, 298) “ранковий мороз, що буває весною і восени перед сходом сонця; приморозок” (*не до світання*); *нелюд* (332) “жорстока, зла, бездушна людина” (*не людина*); *негода* (Гр., ІІ, 542) “непогода” (*не година*).

Поодинокими є утворення, що мотивуються прикметниками: *недотепа* (СУМ, V, 301) “невміла людина; розумово обмежена, тупа людина” (*(не) дотепний*); *непотріб* (364) “непотрібні речі; нікчемна людина”; *нечема* (403) “невихована, неввічлива людина” (*(не)чемний*).

У деяких похідних можлива мотивація як дієсловами з часткою *не*, так і прикметниками, до складу яких входить частка-префікс *не-*: *нелюб* (СУМ, V, 332) “чоловік, якого не кохає жінка” (пор. *не любити – (не)любий*); *ненасить* (342) “велика жадоба, потяг, прагнення до чого-небудь” (пор. *не насититись – (не)наситний*).

Інколи під час усічення відбувається пом‘якшення кінцевого приголосного основи: *безцінь* (СУМ, I, 153) “дуже дешевий, нічого не вартий” (*без ціни*); *негідь* (СУМ, I, 153) “дуже дешевий, нічого не вартий” (*без ціни*); *негідь* (СУМ, V, 277) “що-небудь непридатне, непотрібне” (*(не)годний*); *нечисть* (404) (*(не)чистий*); *покидь* (Саб., 207) “непотріб” (*кидати*); *безвихідь* (399) (*без виходу*).

Обстежений матеріал свідчить про те, що конфіксальні деривати з другим матеріально не вираженим компонентом і різноманітною препозитивною частиною складають досить великий прошарок імен в системі конфіксальних похідних сучасної української мови і набувають часом своєрідних, не притаманних іншим типам словотвірних значень.

Ці деривати мають цікаву, інколи складну долю (у плані формування їх дериваційної бази, словотвірного значення, розвитку лексико-словотвірних типів), яку належить дослідити в діахронічному аспекті.

## СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

А-Ч Афанасьев-Чужбинський А.С. Собраніє сочиненій. Т.9.-С.-П., 1892

Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. -К., 1966.-421с.

Саб Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. -К., 1926. –436 с.

Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував з дод.власного матеріалу Б. Грінченко. Т. 1-4. –К., 1907.-1909.

СУМ Словник української мови. Т.1-11.-К., 1970-1980.

Стус Стус В. Вікна в позапростір.-К., 1992. –254с.

Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. –Запоріжжя, 1992-1994.

## ЛІТЕРАТУРА


1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови.-К., 1987.-212 с.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) -К., 1993.-214с.
3. Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір //Словотвір сучасної української мови.-К.,1979.-С.285-314.
4. Іншакова І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови /структури на -ник/ Дисертація ... канд. філол. наук.-Кривий Ріг, 1996.-193с.
5. Качайло К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом -ок) -Дисертація ... канд.філол.наук.-Кривий ріг, 1997.-203с.
6. Ковалик І.І. питання слов‘янського іменникового словотвору. Львів: вид-во Львів.ун-ту.-1958.-153с.
7. Русская грамматика.Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология.-М.,1982.-с.238-239.
8. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І.-К.,1964.-234с.
9. Сікорська З.С. Префіксально-суфіксальні іменники в сучасній українській мові //УМЛШ –1986.-№4.-с.47-51.
10. Чемерисов М.Т. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників та прикметників за пам‘ятками XVI – I пол. XVII ст. //Питання словотвору східнослов‘янських мов: Матеріали міжвузовської республіканської наукової конференції.-К.,1969.-с.99-100.
11. Шевчук О.С. Префіксально-суфіксальний спосіб утворення прикметників. //Українське мовознавство. -1973.-№1.-с.46-54